

Prebudiť v sebe túžbu po hľadaní zmyslu. Existenciálna analýza a logoterapia Viktora Emila Frankla

Milan Petkanič

Petkanič, M.: Prebudiť v sebe túžbu po hľadaní zmyslu. Existenciálna analýza a logoterapia Viktora Emila Frankla. In: *Ostium*, roč. 16, 2020, č. 3.

Nielen vo verejnom diskurze, ale aj medzi intelektuálnymi elitami existuje jeden predsudok - a do istej miery ho vyživujú dokonca aj podaktorí filozofi (napríklad analytici vo vzťahu ku kontinentálnej filozofii). Ten predsudok sa týka toho, že filozofia je vlastne celkom neužitočná a nepraktická teoretická aktivita, že je len neplodným mudrovaním, prázdny verbalizmom či ťažkopádny básnením.

Dielo rakúskeho psychiatra a neurológa, zakladateľa jednej z významných úspešných vetiev modernej psychoterapie, Viktora Emila Frankla, je naopak svedectvom o tom, že tento pohrdavý pohľad na filozofiu má svoje vážne trhliny. Franklovu originálnu psychoterapeutickú školu, ktorú jej autor nazval logoterapiou alebo existenciálnou analýzou, výrazne inšpirovala práve súdobá kontinentálna filozofia, najmä existencializmus, no takisto fenomenológia, filozofická antropológia a iné filozofické smery a školy. Napriek ich originalite môžeme vidieť v jeho psychologickú teóriu a logoterapeutickú metódu pokus o to, ako sa dá aplikovať existencializmus a existenciálna filozofia do psychológie a psychoterapie. Logoterapia je tak miestom, kde sa stretáva filozofia s psychoterapiou.

Franklova psychoterapeutická koncepcia tým súčasne nepriamo demonštruje, že filozofia nemusí byť nevyhnutne vzdialená od praktických problémov, s ktorými jedinec pod ťarchou každodennosti zápolí, že i filozofia (samozrejme, nie každá a nie rovnakou mierou) môže ponúknuť návod, ako sa správne vyrovnáť s mnohými životnými problémami a že je dokonca (v niektorých ohľadoch) schopná poskytnúť kľúč k nášmu psychickému zdraviu.

Psychoterapia, koncentračné tábory a univerzity

Viktor Emil Frankl sa narodil 26. marca 1905 vo Viedni v židovskej rodine pochádzajúcej z Čiech a Moravy. Už počas štúdia na gymnáziu vo Viedni sa začal zaujímať o psychológiu; podnetom na to mu bolo najmä dielo experimentálneho psychológa G. T. Fechnera. Krátko nato sa zoznámil s psychoanalytickým učením Sigmunda Freuda, s ktorým ešte počas gymnaziálnych štúdií nadviazal pravidelnú korešpondenciu. I vďaka odporúčeniu samotného Freuda vydal v roku 1924 svoju prvú štúdiu „O mimike súhlasu a odmietania“ v *Medzinárodnom časopise pre psychoanalýzu*. Postupne sa začal čoraz viac vzdalovať od Freudovej psychoanalýzy a zároveň prikláňať k individuálnej psychológii Alfreda Adlera. V *Medzinárodnom časopise pre individuálnu psychológiu* uverejnil v roku 1925 svoj článok „Psychoterapia a svetonázor“, v ktorom sa už prejavili niektoré základné motívy jeho neskoršieho zrelého diela, najmä problematika zmyslu a hodnôt.

Frankl teda spočiatku nadväzoval na Freudovu psychoanalýzu a Adlerovu individuálnu psychológiu, no neskôr sa od nich dištancoval a koncom 30. rokov 20. storočia položil základy svojej vlastnej

originálnej psychologickej a psychoterapeutickej koncepcie, ktorú nazval existenciálnou analýzou, respektíve logoterapiou; vytvoril tak po Freudovej a Adlerovej škole tzv. „tretiu viedenskú školu psychoterapie“. Za míľnik v tomto smere možno pokladať jednak jeho článok z roku 1938 „K duchovnej problematike psychoterapie“, o ktorom píše Batthyany ako o „jeho prvej zásadnej logoterapeutickej a existenciálnoanalytickej publikácii“^[1] a jednak jeho prvú knihu, ktorej prvú verziu napísal na počiatku rokov 40. rokov, no vinou vtedajšej politickej situácie ju mohol publikovať až po vojne (pozri nižšie).

Okrem vedeckej a publikačnej činnosti sa po štúdiu na gymnáziu venoval práci v poradenstve s mládežou a štúdiu medicíny (1924 - 1930) na Viedenskej univerzite. Po úspešnom ukončení univerzitného štúdia sa rozhodol naďalej špecializovať v odboroch psychiatria a neurológia. V 30. rokoch sa venuje svojej lekárskej praxi na rôznych neurologických a psychiatrických klinikách vo Viedni; pričom preňho z pohľadu lekára-psychiatra jednou z najpodnetnejších pracovných skúseností bolo pôsobenie na mieste hlavného doktora v tzv. pavilóne samovrahýň v psychiatrickej nemocnici Steinhof (1933 - 1937).

Krátko po nemeckej anexii Rakúska v roku 1938 mu už ako Židovi nedovolili liečiť nežidovských pacientov, a tak od roku 1940 pôsobí v Rothschildovej nemocnici, jedinej viedenskej nemocnici určenej pre židovských pacientov, kde sa stáva riaditeľom neurologického oddelenia. V tom istom roku dostal imigračné víza do USA, ale odmietol si ich prevziať z dôvodu starosti o rodičov. V decembri 1941 sa oženil s Tilly Grosserovou, zdravotnou sestrou, s ktorou sa spoznal v Rothschildovej nemocnici. Už nasledujúci rok 25. septembra 1942 však boli spolu s manželkou a jeho rodičmi pre ich židovský pôvod deportovaní do koncentračného tábora v českom Terezíne. V Terezíne zomrel jeho otec v roku 1943. Jeho matka a brat Walter boli usmrtení v plynovej komore v Auschwitzi. Jeho manželka Tilly zomrela v koncentračnom tábore Bergen-Belsen. Frankl bol neskôr prevezený z Terezína nakrátko do Auschwitzu, následne do tábora Kaufering III a nakoniec do Türkheimu - posledné dva z nich boli súčasťami komplexu koncentračných táborov Dachau. Po oslobodení z koncentračného tábora 27. apríla 1945 sa vrátil späť do Viedne.

Frankl tak strávil dohromady tri roky v štyroch rôznych koncentračných táboroch, často na hranici života a smrti, zvlášť keď sa nakazil týfusom. Všetci jeho najbližší príbuzní, okrem sestry Stelly, ktorá sa zachránila včasnou emigráciou, pobyt za múrmi koncentračných táborov neprežili. Tieto tragické udalosti a kruté skúsenosti nezlomili Franklovho ducha. Za jediné rozumné východisko z tragédií druhej svetovej vojny a holokaustu považoval zmierenie, nie zášť či túžbu po pomste.

V kontexte osobného života Viktora Frankla sa ukazuje, že jeho logoterapia (a existenciálna analýza) s jej ústredným učením o zmysle života, smrti a utrpenia má o to väčšiu hĺbku, že nevznikla len v sterilnom prostredí akademickej pôdy, ale v mnohom odrážala aj jeho trpké a tragické osobné skúsenosti, ako aj jeho vlastnú cestu, ako sa s týmito ťažkými skúškami vyrovnával. Na druhej strane tieto otrasné životné skúsenosti mu v mnohých ohľadoch potvrdzovali správnosť jeho východiskových teoretických postulátov.

Napriek tragickým životným udalostiam, vysilený a s podlomeným zdravím sa po návrate pustil do práce neurológa a nanovo zrekonštruoval knihu, ktorej prvotnú verziu napísal krátko pred odchodom do koncentračného tábora, no tento pôvodný rukopis musel napokon v Auschwitzi zanechať, a knihu vydáva pod titulom *Lekárska starostlivosť o dušu (Ärztliche Seelsorge. Grundlagen der Logotherapie und Existenzanalyse, 1946)*. V tejto knihe položil teoretické základy svojej existenciálnej analýzy a logoterapie. Krátko nato publikoval knihu, ktorú napísal za deväť dní nepretržitej práce a v ktorej zachytáva osobné dojmy a zážitky z koncentračného tábora a podáva svoje psychologické a filozofické postrehy k otázke zmyslu života a utrpenia v tých najkrutejších životných podmienkach. Kniha je dnes známa najmä pod príznačným názvom *Napriek všetkému povedať životu áno* (a v anglofónnom svete ako *Man's Search for Meaning*), no prvotne bola publikovaná anonymne pod

názvom *Psychológ prežíva koncentračný tábor* - pôvodný názov sa pri ďalších vydaniach zväčša používa už len ako podtitul (...*trotzdem Ja zum Leben sagen. Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager*, 1946). Kniha sa stala vo svete bestsellerom a zaradila sa medzi najčítanejšie a najvplyvnejšie knihy sveta: doposiaľ sa z nej predalo viac než 12 miliónov výtlačkov a bola preložená do viac než tridsiatich jazykov.

Celkovo Frankl počas svojho života napísal 32 kníh a publikoval viac než 400 štúdií a článkov. Z ostatných jeho kníh spomeňme aspoň tie najvýznamnejšie: v roku 1948 publikuje svoju dizertačnú prácu z filozofie: *Neuvedomený Boh. Psychotherapia a náboženstvo (Der unbewusste Gott. Psychotherapie und Religion)*, v roku 1950 je to *Trpiaci človek (Homo Patiens)*. Za práce, ktoré najlepšie opisujú technickú stránku logoterapie, považuje sám Frankl svoje dve knihy: *Psychotherapie v praxi (Die Psychotherapie in der Praxis)*, 1947) a *Teóriu a terapiu neuróz (Theorie und Therapie der Neurosen)*, 1956). Od konca 60. rokov píše a publikuje knihy aj v angličtine. V roku 1969 vydáva svoju najsystematickejšiu prácu v angličtine: *Vôľa k zmyslu (The Will to Meaning)*. A hoci v roku 1972 publikuje v nemčine rovnomennú knihu (*Der Wille zum Sinn*), ktorá je aj u nás dobre známa vďaka českému i slovenskému prekladu, nejde o jej nemeckú jazykovú verziu, ale o úplne inú knihu, ktorá pozostáva z vybraných prednášok o logoterapii.[\[2\]](#)

No vráťme sa ešte k Franklovmu životopisu: V roku 1946 sa stáva Frankl riaditeľom Viedenskej neurologickej polikliniky, kde pôsobil až do svojho odchodu do dôchodku v roku 1971. V roku 1947 sa oženil s Eleonorou Schwindtovou, ktorá mu bola jeho pevnou oporou v živote i vo vedeckej práci viac než 50 rokov. Z ich manželstva vzišla dcéra Gabriele. V roku 1948 získal doktorát z odboru filozofia. Od tohto roku pôsobil aj ako docent neurológie a psychiatrie na Viedenskej lekárskej univerzite (Medizinische Universität Wien). V roku 1955 bol menovaný za profesora neurológie a psychiatrie na Viedenskej univerzite.

Od konca 50. rokov prudko rástol medzinárodný záujem o Franklovu logoterapiu, a tak v hojnom počte pribúdali pozvania na konferencie, hostujúce prednášky a semináre z celého sveta. Obzvlášť veľký záujem o Franklovu prácu prejavili univerzity v USA, kde neskôr Frankl prednášal ako hostujúci profesor na Harvardskej univerzite a na univerzitách v Dallase, Pittsburghu a v San Diegu, Kalifornii - tu sa v roku 1980 konal i Prvý svetový kongres logoterapie (do dnešného dňa sa ich konalo už 22). Dokopy viac než 209 univerzít zo všetkých kontinentov sveta požiadalo Frankla o hostujúcu prednášku. Frankl získal i 29 čestných doktorátov na univerzitách po celom svete a mnoho iných významných akademických i neakademických ocenení, vrátane prestížnej Oskar Pfister Award z roku 1985 udeľovanej Americkou psychiatrickou asociáciou (APA). To všetko svedčí o mimoriadnom význame a úspešnosti jeho celoživotného diela: logoterapie a existenciálnej analýzy.

Viktor Emil Frankl zomrel 2. septembra 1997 v rodnej Viedni vo veku 92 rokov na zlyhanie srdca.[\[3\]](#)

Logoterapia a existenciálna analýza

Hoci Frankl často používa termíny „existenciálna analýza“ a „logoterapia“ celkom zameniteľne ako synonymá alebo ich používa súbežne za sebou v tvare „logoterapia a existenciálna analýza“, v prísnejšom zmysle ich odlišuje: Zatiaľ čo existenciálna analýza tvorí jeho filozoficko-antropologický základ logoterapie a filozofické zdôvodnenie logoterapie, logoterapia je jeho originálnou psychoterapeutickou metódou.

Grécky termín „logos“ v názve logoterapie je použitý vo význame „zmyslu“, preto je logoterapia v skutočnosti terapiou zmyslom, psychoterapiou založenou na odhaľovaní a napĺňaní zmyslu života. Skrátka, logoterapia je „psychoterapiou zameranou na zmysel.“[\[4\]](#)

Franklova existenciálna analýza ako antropologický základ logoterapie vychádza na jednej strane z výsledkov empirického skúmania a na druhej z učenia filozofov existencie (najmä Kierkegaarda,

Jaspersa, Heideggera a Sartra). V jej základoch sa ukrývajú tri centrálné filozofické koncepty: sloboda vôle, zodpovednosť a zmysel života. V knihe *Neuvedomený Boh* Frankl upresňuje, že existenciálna analýza v prísnom zmysle vlastne nie je a ani nemôže byť analýzou existencie, ale je „analýzou orientovanou na existenciu“, lebo „existencia sama zostáva neanalyzovateľným a neredukovateľným prvotným fenoménom.“^[5] Teda podobne ako jeho filozofickí existencialistickí predchodcovia Frankl tvrdí, že existencia je niečím pôvodným, neredukovateľným a nepredmetným, totiž existencia „nie je vecou medzi vecami“, a preto sa ani nemôže stať priamym objektom nášho (objektívneho, nezaujatého) poznania. V tomto ohľade existenciálna analýza ponecháva v platnosti i duchovné fenomény, neredukuje ich na niečo nižšie, neduchovné, predmetné, ako je to napríklad v prípade psychoanalýzy: „tam, kde psychoanalýza videla *automatizmus duševného aparátu*, vidí existenciálna analýza *autonómiu duchovnej existencie*.“^[6]

Z pohľadu členenia smerov v rámci dejín psychológie sú logoterapia a existenciálna analýza súčasťou širšieho okruhu existenciálnych a humanistických psychologických a psychoterapeutických teórií. V nasledujúcich riadkoch si priblížime niektoré základné motívy Franklovej logoterapie a existenciálnej analýzy:

Vôľa k zmyslu a existenciálna frustrácia

Základný filozofický princíp, o ktorý sa Frankl vo svojej logoterapii/existenciálnej analýze opiera, je originálna koncepcia „vôle k zmyslu“ (*Wille zum Sinn*). Vôľa k zmyslu je podľa jeho východiskového názoru fundamentálnou motivačnou silou v človeku. Frankl ju charakterizuje aj ako túžbu človeka po čo možno najzmysluplnejšom naplnení svojej existencie či ako zápas o nájdenie a naplnenie životného obsahu.^[7] Z jeho pohľadu je človek v podstate bytosťou hľadajúcou zmysel.

Frankl je presvedčený, že vôľa k zmyslu je primárnym a pôvodnejším hybným princípom v ľudskej existencii než Freudova „vôľa k slasti“ (*Wille zur Lust / Lustprinzip*) či Adlerova, resp. Nietzscheho „vôľa k moci“ (*Wille zur Macht*). Frankl v tomto kontexte uvádza príklad z listu jedného pacienta: „Mám 22 rokov, mám akademický titul, luxusné auto, som finančne zabezpečený a mám k dispozícii viac sexu a moci, než môžem sám zvládnuť. Ibaže sa musím pýtať, aký to všetko má zmysel.“^[8] Tento príklad ilustruje, že tak Freudov, ako aj Adlerov princíp sú nedostatočnými motívmi ľudského konania. Frankl argumentuje, že „vôľa k slasti“ a „vôľa k moci“ vystupujú do popredia, teda sa stávajú určujúcimi hybnými momentmi nášho správania, až keď je v nás vôľa k zmyslu frustrovaná, t. j. nenaplnená, čiže ako jej kompenzácia.

Slať – či v širšom zmysle šťastie – nemá podľa Frankla priamy vzťah k zmyslu života. Proti eudaimonistickým etikám i proti psychologickým koncepciám založeným na predpoklade, že človek v zásade usiluje o to, aby bol šťastný, namieta, že človek v skutočnosti chce, aby mal na to dôvod.^[9] Ak na to dôvod má, šťastie sa dostaví aj samo. „Radosť (však) môže dať životu zmysel iba vtedy, ak má sama zmysel.“^[10] Kľúčovým argumentom proti tzv. *Lustprinzip* ako vedúcemu princípu Freudovej psychoanalytickej teórie a tiež proti každej predstave, že šťastie je najvyšším a ultimátnym cieľom ľudského konania, je podľa Frankla fakt, že čím viac sa v živote človek ženie za šťastím, tým viac bude šťastie pred ním unikať. V tejto súvislosti odkazuje aj na Kierkegaardovu myšlienku z prvej kapitoly prvej (tzv. estetickej) časti jeho najväčšej knihy *Bud' – alebo: „dvere šťastia sa neotvárajú smerom dnu.“*^[11] Frankl tento Kierkegaardov aforizmus vykladá tak, že o čo viac sa človek krčovito usiluje o šťastie, o to väčšmi si bude sám dvere k šťastiu zatvárať.^[12] V kontraste s pohľadom na šťastie ako na posledný cieľ nášho života zastáva Frankl názor, že „o šťastie sa nemáme snažiť, musí vyplývať“^[13]; že „šťastie môže byť *do-cielené*, ale nemôže naň byť *za-cielené*.“^[14]

Vôľa k zmyslu sa podľa Franklovej teórie ukazuje ako rozhodujúca sila pre nájdenie a naplnenie životného obsahu, a teda aj k realizácii existencie, a preto človek, u ktorého sa vôľa k zmyslu plne nerozvinula, v pravom slova zmysle neexistuje, len prežíva. Človeku v jeho bytí teda nejde primárne o príjemnosť, slasť či moc, a dokonca ani o sebarealizáciu, ale o naplnenie zmyslu.

Keď je vôľa k zmyslu u jedinca frustrovaná, nenaplnená, pociťuje taký jedinec nezmyselnosť, bezobsažnosť, prázdnotu svojho života, teda to, čo Frankl nazýva výrazmi „existenciálne vákuum“, respektíve „existenciálna frustrácia“. Túto prázdnotu človek nedokáže prekryť ani množstvom moci či slasti. Hlavným symptómom existenciálneho vákua je nuda.[15] Existenciálna frustrácia môže napokon viesť až k neurotickým stavom. Neurózu, ktorá je podmienená existenciálnym vákuom, nazýva Frankl „noogénnou neurózou“. Ide o špecifický, novodobý typ neuroticizmu, ktorý je v posledných desaťročiach (počnúc druhou polovicou 20. storočia) podľa viacerých výskumov, na ktoré sa Frankl odvoláva, na vzostupe. Podľa viacerých štatistických prieskumov tvorí noogénna neuróza približne 20 percent všetkých neuróz.[16] Existenciálna frustrácia je podľa empirických výskumov Franklovej žiačky E. S. Lukasovej spojená aj s agresiou, regresiou, tendenciou k úchylkám či s únikovou reakciou, vrátane alkoholizmu, narkómie a podobne. Napríklad podľa výskumu Annemarie von Fortsmazerovej až 90 percent alkoholikov trpí pocitom hlboknej nezmyselnosti.[17]

Otázka o zmysle existencie je podľa Frankla špecificky ľudskou otázkou.[18] Na rozdiel od zvierat človeku nijaký inštinkt nevraví, čo musí robiť. A modernému človeku už ani nijaká tradícia nepredpisuje, čo je jeho povinnosťou. Práve stratu zakotvenia v tradícii pokladá Frankl za všeobecne rozšírený novodobý jav, ktorý má zásadný podiel na vynorení sa noogénnej neurózy. Z dôvodu straty tradície dnes ľudia už často ani nevedia, čo vlastne chcú. Preto sú takí náchylní chcieť len to, čo robia druhí (vlastným sa im stáva postoj konformizmu), alebo robiť len to, čo chcú druhí (to znamená, že ovárajú dvere totalitarizmu). Práve konformizmus a totalitarizmus sú podľa Franklových postrehov okrem samotnej noogénnej neurózy najčastejšími dôsledkami existenciálneho vákua.[19]

Sloboda, svedomie a zodpovednosť

Zmysel života podľa Frankla nie je niečo čisto subjektívne, a teda relatívne, závislé len od individuálnej voľby, ako je to napríklad v existencializme J.-P. Sartra,[20] ale je to niečo objektívne: zmysel je „danosťou“. Zároveň je však subjektívny v tom, že „neexistuje jeden zmysel pre všetkých, ale pre každého iný zmysel.“[21] To súčasne znamená, že cesta k nemu je výhradne subjektívna, každý sám za seba ho musí odhaliť. „V živote nejde o udeľovanie zmyslu, ale o hľadanie zmyslu..., pretože *zmysel života nemôže byť vynájdený, musí byť odhalený.*“[22] Z čisto subjektivistického pohľadu by stačilo nadobudnúť pocit zmyslu. K nahradeniu skutočného zmyslu iba jeho pocitom dochádza u tých, ktorí pociťujú nezmyselnosť svojho života a zároveň inklinujú k tomu, aby si tento nedostatok pocitu zmysluplnosti nahradili nejakou skratkou: použitím drog, napríklad LSD. Ide o podobný prípad kompenzácie vzťahu k reálnemu svetu čisto subjektívnym pocitom ako v istom kalifornskom teste na potkanoch, ktorým sa aplikovali elektródy do mozgu, čím sa naučili stláčať tlačidlo, ktoré im vyvolalo orgazmus - potkany napokon stlačali tlačidlo až päťdesiatkrát denne, kým postupne prestali mať záujem o skutočnú potravu a sexuálneho partnera, samičku.[23] Aj na tomto príklade Frankl presvedčivo poukazuje na fakt, že pocit zmyslu života nie je to isté, čo samotný zmysel života.

K hľadaniu zmyslu je na jednej strane podľa Frankla človek motivovaný vôľou k zmyslu, na druhej je hlavným kognitívnym nástrojom na jeho odhaľovanie a porozumenie v konkrétnej situácii jedincovo svedomie: „svedomie je *orgán* zmyslu.“[24] Svedomie je „intuitívnou schopnosťou nájsť jednorazový a jedinečný zmysel, ktorý sa skrýva v každej situácii.“[25] No aj svedomie nás môže klamať, môže podľahnúť zmyslovým klamom, a navyše každý človek až do okamihu svojej smrti nevie, či naplnil zmysel svojho života, alebo sa mýlil. Totiž vo veciach najvyšších, vrátane otázky posledného zmyslu našej existencie sme zahalení závojom nevedomosti. Preto ani logoterapeut nemôže dať pacientovi hotovú odpoveď na otázku zmyslu života (to by sa rovnalo moralizovaniu[26]), jeho úlohou je mu v tom len napomôcť.

Logoterapia je v istom zmysle terapeutickou obdobou Sokratovej maieutiky. Keď Sokrates využíval v diskusii s druhými metódu „maieutiky“, nečinil tak preto, aby im dal vopred hotovú odpoveď na otázku pravdy, lebo tú musí koniec koncov človek v sebe objaviť („porodiť“) každý sám, ale preto, aby

napomohol druhému (prostredníctvom vhodného kladenia otázok) objaviť pravdu. Maieutika je tak asistenciou pri pôrode myšlienok. Podobne je to aj s otázkou zmyslu života, v jej odpovedi je konkrétny človek nezastupiteľný, musí si ju zodpovedať sám, a to nie slovom, ale činom, za ktorý vedome preberie zodpovednosť: „... na otázku o poslednom zmysle ľudského utrpenia, ľudského života už nemôže byť intelektuálna, ale iba existenciálna odpoveď: Neodpovedáme slovami, ale odpoveďou je celá naša existencia.“[27] Nie je to človek, kto tu kladie otázku zmyslu, ale život, pričom odpoveď na ňu musí dať každý človek osve.[28] Ako to na inom mieste výstižne vyjadruje Frankl: „život má charakter úlohy, ale ľudské bytie má zároveň charakter odpovede.“[29]

Spoločný moment všetkých existencialistov vrátane Frankla a jeho existenciálnej analýzy je ich východiskový názor na ľudské bytie, že byť človekom znamená byť slobodným a byť slobodným znamená byť zodpovedným. Sloboda, ktorá stojí v základe ľudského bytia, má, ako podotýka Frankl, dva aspekty - negatívny: „slobodný od“ osudového „býť takým“ (*Sosein*), a pozitívny: „slobodný k“ existovaniu. Negatívny značí „mať k dispozícii“ svoje psychologické a biologické vlohy, a teda môcť ich voľne používať, zatiaľ čo pozitívny znamená „mať zodpovednosť“.[30] To, aký človek je, nezávisí v prvom rade od jeho biologických, psychických či sociálnych dispozícií, ale od neho samého, od jeho slobody, a preto nesie za spôsob svojej existencie plnú zodpovednosť. Frankl túto slobodu, ktorá podľa neho tkvie v základoch ľudskej existencie, ilustruje na príklade jednovaječných dvojčiat, kde sa jeden z bratov stal šikovným a talentovaným kriminálnikom, kým druhý sa stal naopak kriminalistom, hoci rovnako šikovným a talentovaným. Teda to, či sa niekto stane zločincom, alebo nie, nezávisí od dedičnosti, ale je „v poslednej inštancii otázkou postoja.“[31]

Franklova existenciálna analýza je psychologickou analýzou ľudskej existencie práve vzhľadom na jej centrálnu črtu: „býť zodpovedným“; z toho dôvodu logoterapia, ktorá z tejto existenciálnej analýzy ako svojho teoretického základu vychádza, smeruje primárne k tomu, aby priviedla človeka k uvedomeniu si vlastnej zodpovednosti: „Zodpovednosť vždy znamená: zodpovednosť voči zmyslu.“[32] Zodpovednosť za existenciu tvorí z tejto logoterapeutickej perspektívy zmysel ľudského bytia. Frankl v tomto kontexte formuluje aj kategorický imperatív, ktorý má človeka priviesť k prevzatíu zodpovednosti za svoj život: „Ži tak, akoby si žil po druhýkrát a ako by si urobil po prvýkrát všetko tak zle, ako si len dokážeš predstaviť!“[33]

Život ako úloha. Zmysel a transcendencia

Frankl postihuje charakter zmysluplného, autentického života ako úlohu: „život, za ktorý sme prevzali zodpovednosť, znamená vždy a za všetkých okolností, v každej situácii pre nás úlohu.“[34] Frankl je presvedčený, že život v každom okamihu, v každej, i tej najťažšej situácii, má nejaký zmysel, a preto neexistuje nič ako bezvýchodisková situácia. Podľa tohto optimistického názoru sa v každej situácii ukrýva nejaký zmysel, a ten potom implikuje konkrétnu úlohu pre človeka, ktorý sa v danej situácii nachádza. Musíme odhaliť úlohu, požiadavku v každej životnej situácii, až tak sa nám život ukáže ako zmysluplný. „Čím viac človek chápe charakter života ako úlohy, tým zmysluplnejší sa mu bude javiť jeho život.“[35] Aby sa nám to podarilo, musíme formovať naše svedomie v smere výchovy k zodpovednosti. V každodennej záplave informácií, rôznych podnetov a zmyslových dráždidiel musíme vedieť rozoznať, čo je dôležité, a čo nie, čo má zmysel, a čo nie. V každej konkrétnej situácii nám život kladie úlohu, táto úloha vo svojej konkrétnosti predstavuje jedinečné poslanie, ktoré má človek naplniť. Poslanie: to je úloha života ušitá na mieru jedincovi. V poslaní sa odhaľuje nezastupiteľnosť a nenahraditeľnosť konkrétnej ľudskej osoby, ktorá je k danej úlohe životom povolaná. Poslanie tak dáva jej životu hodnotu jedinečnosti.

Jedinečnosť a jednorazovosť ľudskej existencie sú podľa Frankla dva základné konštitutívne faktory pre zmysluplnosť života.[36] Jednorazovosť znamená neopakovanosť a ireverzibilitu každej životnej situácie. Táto jednorazovosť sa zakladá na konečnosti, t. j. na fakte smrteľnosti ľudského života. Frankl je presvedčený, že smrť neodoberá ľudskému životu zmysel, naopak je preň dôležitá. Uvedomenie si vlastnej pomínutelnosti vedie k vedomiu zodpovednosti. Keby sme boli nesmrteľní,

mohli by sme každé rozhodnutie posúvať donekonečna, nezáležalo by už viac na tom vykonať ho práve tu a teraz.

Naproti tomu vedomie našej smrteľnosti nás privádza k uvedomeniu si časového charakteru našej existencie, k uvedomeniu si jedinečnosti, neopakovanosti každej životnej príležitosti, nezvratiteľnosti nášho individuálneho osudu, a tým napokon k zodpovednosti za každé naše životné rozhodnutie. Človek musí vo svojom živote vedome počítať s jeho koncom, o ktorom nevie, kedy nastane, a práve to vedomie ho má priviesť k zodpovedným rozhodnutiam.

Frankl zásadne odmieta názor, že by sa z dĺžky života mohlo usudzovať na jeho zmyslupnosť. Veď krátky život nejakého hrdinu sa ukazuje omnoho zmyslupnejší než dvakrát dlhší život nejakého zbabelca. Frankl tiež zásadne nesúhlasí so stále populárnym názorom, že zmysel života spočíva v potomstve. Po prvé, nemožno dosiahnuť nekonečné pokračovanie ľudstva. Veď raz bude musieť vyhynúť každý rod i celé ľudstvo. Po druhé a predovšetkým, „niečo nezmyselného osebe nenadobudne zmysel iba tým, že bude zvečnené.“[\[37\]](#) Tento názor – okrem toho, že odkladá odpoveď na otázku zmyslu života na ďalšiu generáciu, a z tej znovu na ďalšiu atď. – navyše upiera zmysel života žene (či mužovi), ktorá deti mať nemôže. Tu sa ukazuje, že život sám nemôže byť samoučelom, zmysel života nijako nenaplníme len tým, že budeme žiť a prípadne rozmnožovať tento život.

Frankl presvedčivo argumentuje, že zmysel života nemôže spočívať len v samotnom fakte žitia, inak povedané, „samotné prežitie nemôže byť tou najvyššou hodnotou.“[\[38\]](#) Proti tomuto značne rozšírenému životnému názoru Frankl zdôrazňuje, že k bytiu človeka náleží *transcendencia*: byť človekom znamená byť zacielený na niečo iné než na seba, na niečo, čo presahuje jeho vlastný život: „Byť človekom znamená byť zameraný a zacielený na niečo, čo nie je opäť on sám.“[\[39\]](#) Transcendencia je podľa Franklovho filozoficko-antropologického pohľadu jedným zo základných rozmerov človeka ako osoby: „človek je (taktiež) človekom iba do tej miery, do akej sa chápe vychádzajúc z transcendencie.“[\[40\]](#) Ako tento moment interpretuje Peter Tavel: „Iba keď sa človek oddá nejakej veci, utvára svoju vlastnú osobnosť. V miere, v akej sa jedinec týmto spôsobom oddáva (službe veci alebo láske k osobe), realizuje sám seba.“[\[41\]](#) Táto sebatranscendencia človeka je zároveň základnou podmienkou zmyslupnosti jeho života a dokonca, ako to naznačuje Frankl, i podmienkou jeho prežitia: „V skutočnosti môže človek prežiť iba vtedy, keď žije pre niečo.“[\[42\]](#)

Z hľadiska filozofie Frankl argumentuje, že zmysel života musí mať základ v transcencii, že musí byť odvodený z toho, čo sa zvykne nazývať posledným zmyslom (hoci ten nemožno nijako racionálne uchopiť, možno sa preň iba rozhodnúť či v neho uveriť). Transcendencia k nám prehovára prostredníctvom toho, čo vo svojej filozofickej knihe *Neuvedomený Boh* Frankl pomenúva „duchovným nevedomím“, ako aj prostredníctvom nášho svedomia, ktoré Frankl nechápe ako hlas autonómneho praktického rozumu, ale ako „hlas transcendencie.“[\[43\]](#)

No na psychiatrickej a psychoterapeutickej rovine Frankl zásadne zdôrazňuje, že logoterapia musí zostať hodnotovo a svetonázorovo neutrálna. Lekár, logoterapeut, nesmie podsúvať pacientovi svoje videnie sveta, a nesmie mu ani dávať priamu odpoveď na otázku, čo je zmyslom života – povedané s malou dávkou sarkazmu: „zmysel nemožno predpísať na recept.“[\[44\]](#) Vzťah k transcencii musí preto logoterapeut vnímať a pacientovi predkladať nie v užšom zmysle ako náboženskú vieru, ale v širšom ako vieru v zmysel.[\[45\]](#)

Tri kategórie hodnôt

Zmysel života sa podľa Frankla napĺňa prostredníctvom realizácie troch kategórií hodnôt: 1. tvorivé hodnoty, 2. zážitkové hodnoty, 3. postojové hodnoty.[\[46\]](#)

Tvorivé hodnoty: Ide o hodnoty, ktoré sa realizujú v tvorivej činnosti, najmä v pracovnej činnosti. Pritom vzhľadom na otázku zmyslu a zmyslupnosti života nejde v prvom rade o to, aké povolanie

človek vykonáva, „čo“ robí, ale „ako“ pracuje, ako k práci sám pristupuje, či to pracovné miesto, na ktorom sa nachádza, aj skutočne svedomito zastáva. Dôležité je, či plní okruh svojich úloh. V tomto zmysle stojí jednoduchý človek, ktorý si poctivo plní svoje úlohy, ktoré mu ukladá jeho skromné zamestnanie a rodina, vyššie než štátnik, ktorý rozhoduje o osudoch miliónov, no svoju prácu vykonáva nesvedomito.

Zážitkové hodnoty: Tieto sa uskutočňujú v prežívaní, t. j. v prijímaní sveta, napríklad v ponorení sa do krásy prírody či umenia. Predstavme si muzikálneho človeka, ktorý je celkom ponorený na koncerte do hlbokých tónov svojej obľúbenej symfónie či človeka, ktorý je stojac na vrcholku hôr uchvátený krásou majestátnej prírody: obaja prežívajú v takých okamihoch svoj život ako zmysluplný. Keby sme sa ich pochybovačne opýtali na to, či život má zmysel, odvetili by, že by stálo za to žiť už len pre tento zážitok.

Postojové hodnoty: Tieto hodnoty sa uskutočňujú v situáciách, v ktorých sa človek musí vyrovnávať s istou osudovosťou, s limitmi, ktoré prináša život. Inak povedané, postojové hodnoty vychádzajú z toho, ako sa človek stavia k nezmeniteľnému osudu, t. j. k situácii, ktorú nemôže zmeniť. Pre človeka so silnou vôľou k zmyslu nie je nijaká životná situácia nezmyselná, bezvýhodisková. Podobne ako zmysel života nespočíva v úspešnosti ani v množstve slasti, tak ani neúspešnosť a nedostatok slasti nemôžu vziať životu zmysel. Život je podľa Frankla zásadne zmysluplný dokonca aj vtedy, keď nie je tvorivo plodný či bohatý na zážitky. V životných situáciách ochudobnených o dve predošlé kategórie hodnôt má človek možnosť realizovať tie najvyššie hodnoty: postojové. Ide o to, ako človek nesie osud, ktorý ho postihol, ako nesie svoj kríž. Takými postojovými hodnotami sú napríklad statočnosť v utrpení, zachovanie si dôstojnosti v životnom stroskotaní alebo pri umieraní. Život človeka má zmysel až do konca, „kým je pri vedomí, nesie zodpovednosť voči hodnotám.“[\[47\]](#)

Výraz „byť zodpovedným“ sa tak ukazuje v novom svetle. Podľa Franklovho výkladu to znamená „byť zodpovedným za realizáciu hodnôt.“[\[48\]](#) Meniace sa životné situácie nám poskytujú príležitosť, aby sme realizovali raz jednu, inokedy druhú či tretiu skupinu hodnôt. Frankl to demonštruje na príklade pacienta, ktorý bol v dôsledku tumoru miechy pripútaný na nemocničné lôžko. Jeho zdravotná situácia mu už neumožňovala realizovať tvorivé hodnoty v jeho povolání, no predsa ešte zakúšal zážitkové hodnoty čítaním kníh, počúvaním hudby či duchovne podnetnými rozhovormi s ostatnými pacientmi. Keď sa jeho stav natolko zhoršil, že už nebol schopný prežívať ani zážitkové hodnoty, obrátil sa na postojové hodnoty, a niesol svoj údel a utrpenie statočne. Deň pred svojou smrťou sa snažil aspoň uľahčiť prácu ošetrojúcemu lekárovi a namiesto toho, aby ho musel uprostred noci budiť kvôli pravidelnej injekcii proti bolesti, vyžiadal si ju vopred ešte v ten večer.

Zmysel utrpenia a psychológia koncentračného tábora

Ako som už vyššie naznačil, práve v utrpení sa podľa Frankla realizujú postojové hodnoty. Utrpenie má preto podľa neho svoj zmysel, lebo spolu so smrťou patria zmysluplne k životu, nemožno ich od života oddeliť tak, aby sme tým súčasne nevzali i samotnému životu jeho zmysel.[\[49\]](#) Zmysel utrpenia spočíva v tom, že utrpenie vytvára v živote jedinca plodné napätie tým, že mu dáva pocítiť to, čo nemá byť; človek je v utrpení postavený pred výzvu vyrovnáť sa s tým, čo je osudovo dané, čo nemožno zmeniť. Preto práve v utrpení človek dozrieva, rastie, stáva sa duchovne bohatším a mocnejším.[\[50\]](#)

No aby sme dokázali zniesť ťažké bremeno utrpenia, potrebujeme i v bolestných životných situáciách vidieť nejaký zmysel. Pripomeňme si Frankovu tézu: „človek môže prežiť iba vtedy, keď žije pre niečo.“ Toto, ako Frankl podotýka, platí pre jednotlivého človeka i pre celé ľudstvo. Vôľa k zmyslu nám pomáha prežiť a vyrovnáť sa i s tými najťažšími životnými situáciami v zmysle Nietzscheho myšlienky: „Ak máme svoje *prečo?* života, znesieme sa takmer s každým *ako*.“[\[51\]](#)

Frankl z vlastnej trpkkej skúsenosti života v koncentračnom tábore podáva svedectvo o tom, ako

človeku pomáha duchovný postoj, ktorý sa usiluje odhaliť v každej životnej situácii konkrétny zmysel a z toho pre seba vyplývajúcu jedinečnú úlohu. Takýto životný postoj pomáha jedincovi prežiť i v najťažších životných podmienkach, aké si dokážeme predstaviť. Franklova skúsenosť z koncentračného tábora takisto ukázala, že jedinci, ktorí nemali alebo stratili vo svojom živote nejakú duchovnú oporu, začali rýchlo podliehať vplyvu prostredia a duševne upadať, a tak v tábore prepadli zväčša totálnej duševnej apatii a otupenosti, napríklad zostali ľahostajní k prídely jedla, k vlastnej hygiene, k akýmkoľvek hrozbám a trestom od dozorcov, odmietali nastúpiť na povel.

Človek, ktorý má v sebe silnú vôľu k zmyslu, je vždy upriamený na nejaký bod, cieľ v budúcnosti (napriek tomu, že táto bola pre väzňov v táboroch veľmi neistá), a týmto bodom je utváraná celá jeho prítomnosť. No človek, ktorému taká duchovná opora chýba, ľahko podlieha tlaku prostredia, svoj život prenecháva provizórnemu prítomnému prežívaniu. Podľa Frankla to, či sa jedinec poddal sociálnemu prostrediu koncentračného tábora, a tým ho nechal na seba pôsobiť (čo ho viedlo k zmene jeho charakteru až k postupnému duševnému rozpadu jeho osobnosti), alebo naopak hrdinsky dokázal vzdorovať a nájsť zmysel a svoje poslanie i v týchto krutých životných podmienkach, záviselo koniec koncov len od neho samého, od jeho slobody a zodpovednosti. „Väzeň nestratil slobodu zaujať postoj ku konkrétnej situácii, iba sa jej vzdal.“[\[52\]](#) Nech už teda väzňa jeho väzniteľa pripravia o čokoľvek, až do jeho posledného dychu mu jedno rozhodne vziať nemôžu: slobodu, ktorá spočíva v základoch jeho existencie, slobodu postaviť sa k svojmu osudu. „Pretože v každom prípade zostáva človeku sloboda a možnosť rozhodnúť sa pre vplyv prostredia alebo proti nemu.“[\[53\]](#)

Tragický optimizmus

Osobný život Viktora E. Frankla s jeho krutým osudom poznačeným tragickými vojnovými udalosťami, trpkými zážitkami z táborov smrti a stratou tých najbližších je priam modelovým príkladom toho, ako sa dá „napriek všetkému povedať životu ÁNO“, keď už krátko po svojom návrate z koncentračného tábora, len čo sa dozvedá zdrvujúce správy o tragickom osude svojich najbližších, vracia sa – síce s podlomeným zdravím, vychudnutý až na kosť, no s odhodlaním – do svojej lekárskej praxe, ako aj k písaniu svojich kľúčových diel, aby mohol svojou prácou a dielom pomáhať druhým.

Frankl svoj životný postoj nazýva aj „tragickým optimizmom“; ten sa zakladá na postuláte, ktorý je východiskovým aj v celej jeho psychoterapii, totiž že „život je potenciálne zmysluplný za každých okolností.“[\[54\]](#) Ako píše Slavkovský a Tavel: „Viktor Frankl hovorí, že pri hľadaní životného optimizmu, pri hľadaní ‚áno‘ životu môže byť zavádzajúce poukazovať iba na príjemné a veselé stránky života. ‚Áno‘ dávame životu bez ohľadu na to, či práve v našom živote prevažuje šťastie alebo bolesť. Dávať životu ‚áno‘ znamená považovať ho za zmysluplný.“[\[55\]](#)

Franklov životný optimizmus nie je preto nijakým lacným, naivne optimistickým životným postojom. Jeho tragický optimizmus si nezakrýva oči pred ťaživými životnými skutočnosťami, ktoré lemujú ako Jaspersove „hraničné situácie“ celý náš život. Tragický optimizmus je životným postojom, ktorý sa na jednej strane stavia tvárou k „tragickej triáde“, ktorá je neodmysliteľnou súčasťou nášho života (podľa Frankla ju tvoria bolesť, vina a smrť), na druhej strane však vedie človeka k tomu, aby sa usiloval z každej situácie, nech už je akokoľvek mizerná či tragická, vyťažiť to najlepšie, *optimálne*,[\[56\]](#) v tom tkvie jeho optimizmus, nádej a sila.

Tragický optimizmus Franklovej logoterapie vedie človeka k tomu, aby v utrpení vedel nájsť príležitosť na svoj vlastný vnútorný rast, aby z pocitu viny dokázal vyťažiť podnet na zmenu seba samého k lepšiemu človeku a napokon, aby bol z vedomia konečnosti ľudského života schopný prebudiť v sebe záujem o zodpovedný prístup k životu.[\[57\]](#)

Literatúra

BATTHYANY, A.: Úvod. In: FRANKL, V. E. – LAPIDE, P.: *Hľadanie Boha a otázka zmyslu*. Bratislava: Lúč 2009.

FRANKL, V. E.: *Hľadanie zmyslu života. Napriek všetkému povedať životu áno*. Bratislava: Eastone Books 2011.

FRANKL, V. E.: *Lékařská péče o duši*. Brno: Cesta 1996.

FRANKL, V. E.: *Neuvedomený Boh. Psychoterapia a náboženstvo*. Bratislava: Lúč 2005.

FRANKL, V. E.: *Psychoterapie pro laiky*. Brno: Cesta 1998.

FRANKL, V. E.: *Vůle ke smyslu*, Brno: Cesta 1997.

KIERKEGAARD, S.: *Bud' - alebo*. Bratislava: Kalligram 2007.

NIETZSCHE, F.: *Ecce Homo*. Praha: Naše vojsko 1993.

SARTRE, J.-P.: *Existencializmus je humanizmus*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1997.

SLAVKOVSKÝ, R. - TAVEL, P.: Optimistická a pesimistická koncepcia života. In: *Ostium*, roč. 1, 2005, č. 2. URL: <http://ostium.sk/language/sk/optimisticka-a-pesimisticka-koncepcia-zivota/>

TAVEL, P.: *Smysl života podle Viktora Emila Frankla*. Praha - Kroměříž: Triton 2007.

P o z n á m k y

- [1] BATTHYANY, A.: Úvod. In: FRANKL, V. E. - LAPIDE, P.: *Hľadanie Boha a otázka zmyslu*. Bratislava: Lúč 2009, s. 11.
- [2] Aj na tomto príklade sa ukazuje, že Frankl nepatril k veľmi systematickým a konzistentným autorom, pokiaľ išlo o jeho publikácie, často sa nielen ich názvy prelínali a menili v rôznych edíciách a prekladoch, ale aj ich obsahy sa niekedy prekrývali a témy opakovali.
- [3] Viac o Franklovej bibliografii a diele: BATTHYANY, A.: Úvod. In: FRANKL, V. E. - LAPIDE, P.: *Hľadanie Boha a otázka zmyslu*. Bratislava: Lúč 2009, s. 7 - 18, ako aj na stránke Centra Viktora Frankla vo Viedni: franklcentrum.org alebo Inštitútu Viktora Frankla vo Viedni: viktorfrankl.org.
- [4] FRANKL, V. E.: *Hľadanie zmyslu života. Napriek všetkému povedať životu áno*. Bratislava: Eastone Books 2011, s. 84.
- [5] FRANKL, V. E.: *Neuvedomený Boh. Psychoterapia a náboženstvo*. Bratislava: Lúč 2005, s. 25.
- [6] Tamže, s. 16.
- [7] Pozri FRANKL, V. E.: *Psychoterapie pro laiky*. Brno: Cesta 1998, s. 77.
- [8] FRANKL, V. E.: *Vůle ke smyslu*, Brno: Cesta 1997, s. 7.
- [9] Tamže, s. 13.
- [10] FRANKL, V. E.: *Lékařská péče o duši*. Brno: Cesta 1996, s. 55.
- [11] KIERKEGAARD, S.: *Bud' - alebo*. Bratislava: Kalligram 2007, s. 31.
- [12] Porov. FRANKL, V. E.: *Lékařská péče o duši*. Brno: Cesta 1996, s. 55.
- [13] Čo v originálnej anglickej verzii Franklovej prednášky znie: „happiness cannot be pursued; it must ensue“. FRANKL, V. E.: *Vůle ke smyslu*, Brno: Cesta 1997, s. 13.
- [14] Tamže. Kurzíva: M. Petkanič.
- [15] FRANKL, V. E.: *Hľadanie zmyslu života. Napriek všetkému povedať životu áno*. Bratislava: Eastone Books 2011, s. 91.
- [16] Pozri FRANKL, V. E.: *Vůle ke smyslu*, Brno: Cesta 1997, s. 8.
- [17] Tamže, s. 12.
- [18] FRANKL, V. E.: *Lékařská péče o duši*. Brno: Cesta 1996, s. 43.
- [19] Pozri FRANKL, V. E.: *Vůle ke smyslu*, Brno: Cesta 1997, s. 7 - 8.
- [20] J.-P. Sartre vo svojej slávnej publikovanej prednáške *Existencializmus je humanizmus* tvrdí: „... život nemá a priori zmysel. Dokiaľ nežijete, život nie je nič, ale to vy sami mu musíte dať zmysel a hodnota nie je nič iné ako onen zmysel, ktorý si zvolíte.“ SARTRE, J.-P.: *Existencializmus je humanizmus*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1997, s. 61.
- [21] FRANKL, V. E.: *Lékařská péče o duši*. Brno: Cesta 1996, s. 57.
- [22] Tamže, s. 58.
- [23] Pozri FRANKL, V. E.: *Vůle ke smyslu*, Brno: Cesta 1997, s. 17.
- [24] FRANKL, V. E.: *Lékařská péče o duši*. Brno: Cesta 1996, s. 58.
- [25] Tamže.
- [26] Ako píše sám Frankl: „Dávať zmysel by smerovalo k moralizovaniu.“ FRANKL, V. E.: *Vůle ke*

smyslu, Brno: Cesta 1997, s. 18.

[27] FRANKL, V. E.: *Vůle ke smyslu*, Brno: Cesta 1997, s. 19.

[28] Porov. FRANKL, V. E.: *Hľadanie zmyslu života. Napriek všetkému povedať životu áno*. Bratislava: Eastone Books 2011, s. 93.

[29] FRANKL, V. E.: *Neuvedomený Boh. Psychoterapia a náboženstvo*. Bratislava: Lúč 2005, s. 17.

[30] Porov. FRANKL, V. E.: *Vůle ke smyslu*, Brno: Cesta 1997, s. 34.

[31] Tamže, s. 111.

[32] FRANKL, V. E.: *Lékařská péče o duši*. Brno: Cesta 1996, s. 43.

[33] Tamže, s. 81.

[34] FRANKL, V. E.: *Vůle ke smyslu*, Brno: Cesta 1997, s. 45.

[35] FRANKL, V. E.: *Lékařská péče o duši*. Brno: Cesta 1996, s. 71.

[36] Porov. tamže, s. 68 - 69.

[37] Tamže, s. 83.

[38] FRANKL, V. E.: *Vůle ke smyslu*, Brno: Cesta 1997, s. 21.

[39] Tamže.

[40] Tamže, s. 82.

[41] TAVEL, P.: *Smysl života podle Viktora Emanuela Frankla*. Praha - Kroměříž: Triton 2007, s. 24-25.

[42] FRANKL, V. E.: *Vůle ke smyslu*, Brno: Cesta 1997, s. 21.

[43] FRANKL, V. E.: *Neuvedomený Boh. Psychoterapia a náboženstvo*. Bratislava: Lúč 2005, s. 45, 49.

[44] FRANKL, V. E.: *Lékařská péče o duši*. Brno: Cesta 1996, s. 80.

[45] Porov. FRANKL, V. E.: *Vůle ke smyslu*, Brno: Cesta 1997, s. 82.

[46] Porov. FRANKL, V. E.: *Lékařská péče o duši*. Brno: Cesta 1996, s. 61 - 63.

[47] Tamže, s. 62.

[48] Tamže, s. 71.

[49] Porov. tamže, s. 110.

[50] Pozri tamže, s. 108 - 109.

[51] NIETZSCHE, F.: *Ecce Homo*. Praha: Naše vojsko 1993, s. 24.

[52] FRANKL, V. E.: *Lékařská péče o duši*. Brno: Cesta 1996, s. 102.

[53] Tamže, s. 103.

[54] FRANKL, V. E.: *Hľadanie zmyslu života. Napriek všetkému povedať životu áno*. Bratislava: Eastone Books 2011, s. 117.

[55] SLAVKOVSKÝ, R. - TAVEL, P.: Optimistická a pesimistická koncepcia života. In: *Ostium*, roč. 1, 2005, č. 2. URL: <http://ostium.sk/language/sk/optimisticka-a-pesimisticka-koncepcia-zivota/>

[56] FRANKL, V. E.: *Hľadanie zmyslu života. Napriek všetkému povedať životu áno*. Bratislava: Eastone Books 2011, s. 117.

[57] Tamže, s. 118.

Mgr. Milan Petkanič, PhD.

Katedra filozofie

Filozofická fakulta

Trnavská univerzita v Trnave

Hornopotočná 23

918 43 Trnava

e-mail: milan.petkanic@gmail.com

Fotografie: Wikimedia

